

Туреччини в 20-ті роки XVII ст. англійський посол Д. Ро, а в роки англійської революції з не меншим інтересом спостерігав події Визвольної війни українського народу під керівництвом Б. Хмельницького секретар Кромвеля Дж. Турло через свою розвідувальну мережу в Польщі. Документи з архівів Ро і Турло будуть опубліковані тільки в 1740 р. Однак 1658 р. в Единбурзі вийде з друку розповідь шотландця А. Тейлора про визвольну війну русинів, як тоді традиційно називали українців в Європі. На жаль, книга Тейлора була випущена дуже малим тиражем, як і англійський переклад відомого твору П. Шевальє про Україну, опублікований 1672 р. в Лондоні в уже згаданому видавництві сім'ї Браунів. У передмові до цієї публікації Е. Браун писав, що в Україні (саме так він назвав ті землі українського народу, що залишилися у складі Речі Посполитої) з часів Визвольної війни відбуваються події, які мають важливе значення для успішної боротьби народів Східної й Південно-Східної Європи проти турецько-татарської агресії, що запорізькому козацтву у цій боротьбі належить визначне місце, і закликав співвітчизників уважніше придивитися до України. З ним погоджувався англієць П. Рікоут — автор виданої 1687 р. книги «Історія Туреччини», в якій багато розповідалося про запорізьке козацтво.

Та всі ці книги і за тиражем, і за вміщеною в них інформацією не можна порівнювати з працею О'Коннора, що увійшла як другий том у «Велику історичну колекцію Польщі» Мітцлера.

На зміст праці не могла не вплинути та обставина, що О'Коннор перебував на службі у польського короля. Немає нічого дивного у тому, що його погляди на походження запорізького козацтва, на визвольну боротьбу українського народу як проти магнатського іґа, так і проти турецько-татарської агресії формувалися під впливом польсько-шляхетської історіографії. Але апологетом магнатів він не став, більше схилившись до точки зору Г. Левассера де Боплана, який зі співчуттям ставився до боротьби українського народу за своє визволення. У другому томі своєї праці О'Коннор показав страшну картину рабства українського селянства.

У книзі О'Коннора читач знаходить ретельно зібрані дані про економіку та географію Речі Посполитої другої половини XVIII ст. Його увагу привертали українські міста, мова українців, їх матеріальна та духовна культура, а також система управління українськими землями у складі Речі Посполитої, роль, яку відігравали в краї римсько-католицька, уніатська, православна та вірмено-григоріанська церкви.

Звичайно, ті уривки з «Історії Польщі» О'Коннора, в яких розповідається про Україну, потребують ретельної перевірки їх достовірності, але не можна не побачити, що вони відрізняються своєю неупередженістю порівняно з працями відомих представників європейської історіографії, на які він спирався при написанні своєї книги.

Мета публікації першого перекладу уривків з книги О'Коннора, що стосуються України XVII ст., — зробити її доступною широким колам читачів.

О'Коннор Бернард (Ірландія)

ІСТОРІЯ ПОЛЬЩІ

[Фрагменти, що стосуються України]

Історія Польщі в кількох листах. Ці листи до вельможних персон були надруковані Бернардом О'Коннором — членом-кореспондентом Королівського товариства, членом корпорації лікарів. Вони були написані ним під час подорожей по цій країні і засновані не тільки на власних спостереженнях, а й на працях авторитетних авторів.

Лондон, 1698.

І ЧАСТИНА

Лист 3.

Його милості Уільяму, герцогу Девонширському — головному камергеру його величності — про успішні та славетні діяння четвертої династії польських королів, що складалася з представників різних родин, з 1374 до 1674 рр.

Про Україну і про те, звідки виникла ця назва

Весь цей величезний масив земель, що тягнеться більш як сто миль¹ зі сходу на захід й близько сотні миль з півдня на північ, за сорок років до наших днів перебував у володінні поляків. Він мав одну загальну назву — Україна, що в слов'янській мові означає «кордон», існуючий для відділення від турків і татар. Ця велика й родюча країна розділена на дві провінції — Волинь та Поділля. Головне місто Волині — Київ, збудований коло ріки Борисфен², про який мені розповідали, що у давнину він належав князям Русі і був одним з найбільших міст Європи. Нині Київ занепав, зруйнований турками і татарами. Головне місто Поділля — Кам'янець, котрий є укріпленням на скелі. Жителів України звичайно називають козаками, що на слов'янській мові означає «розбійники»³. Спочатку це були селяни, які прийшли з Русі та інших сусідніх країн і заселили острови на ріці Борисфен⁴, а потім розселилися по всій Україні. Засоби для життя вони добували розбійними нападами на Татарію і Туреччину, захопленням здобичі в Трапезунді та Синопі, пограбуванням і розоренням земель аж до воріт Константинополя.

Про жителів України, які зветься козаками

Займалися вони піратством і на Евксинському морі⁵, а поляки використовували їх проти невірних⁶. Я не можу їх зрівняти ні з яким іншим народом, окрім басків Іспанії та гайлендерів Шотландії.

Наведення дисципліни

Король Стефан, намагаючись зробити козаків придатними для служби польській короні, приборкав їх військовою дисципліною і призначив до них офіцерів та генерала⁷. Більше того, він віддав їм місто Трахтемирів на річці Борисфен, яке вони перетворили в резиденцію своїх губернаторів, а також у склад боєприпасів. Це місто добре укріплене для захисту від татар, які часто нападали на землі козаків. Король також дарував їм різні привілеї, за які вони врешті-решт відслужили йому сповна.

Не буде зайвим дати Вашій милості ще деякі свідчення щодо людей, про яких так багато говорено повсюди, але в той же час достовірного відомо дуже мало.

Звідки пішла їхня назва

Альберто Віміна⁸ у своїй книзі «Громадянські війни у Польщі» говорить, що їх назва, безсумнівно, походить від слов'янського слова «коза», оскільки вони люблять одяг з козячого хутра, або ж від того, що вони жили, як козяча отара, у поганих житлах, або, що ймовірніше, тому що вони блукали, ніби кози, і ніде не знаходили притулку⁹.

Про їх володіння

Країна, в якій вони вперше стали жити осіло, знаходилася на обох берегах Борисфена, не більш як у вісімнадцяти милях від того міста, куди був засланий Овідій¹⁰ і де виріс замок, досі відомий під назвою —

«Овідіїв». Тут, як розповідають, був похований Овідій. Вищеназваний А. Віміна беззаперечно стверджував, що саме цю країну Овідій і описав у своїх елегіях Руфіну:

«Це не поле, рясне плодами,
Бо воно не викохує чудові грона винограду.
Це не берег, порослий вербами,
Котрі зробили б його плодоносним.
Ось чому не хвали весну,
Що пробуджує цю землю,
Бо скажені вітри здіймають там пил
З позбавленої світла землі».

А описана Овідієм хоробрість людей, які там живуть, підтвердила думку А. Віміна:

«Більшість тих людей не дбають про тебе, прекрасная земле, через те що воюють.

Однак Рим не боїться їх, як не боїться зброї італійської».

Погоджуючись в основному з такими твердженнями, ми не повинні посилатися на них при визначенні походження цього сучасного народу з часів античності. Не підлягає сумніву, що раніше він частково складався з бродяг, які ховалися в цій країні від правосуддя, займалися полюванням та рибальством, а зрештою перейшли до корсарства й розбою.

Теперішній розмір їх країни

Теперішній розмір їх країни набагато більший, ніж у давні часи¹¹, тому що земля їх сягає 100 миль уздовж і близько 40 — уперек. Вони розповідають, що людина, сидячи верхи на коні, ледве видніється над травою. Ця земля настільки багата врожаєм, що люди іноді не знають, як його зібрати. Ріки там мілководні, і тому дуже важко перевозити ними вантажі з одного місця в інше. У тій країні є всілякі види диких звірів, риби та багато іншого, необхідного для людини, крім вина і солі: перше привозять їм з Угорщини, Трансільванії, Валахії і Молдавії, а другу — із соляних шахт Польщі.

Їхнє житло

Хати в тій країні¹², як правило, дерев'яні, збудовані приблизно як московитські та польські, найчастіше не вище одного поверху над землею. Міські стіни земляні, з частоколом наверху, але можуть витримати обстріл з гармат.

Характер людей

Мешканці України¹³ — загалом здорові й сильні, шляхетні характером, зневажають жадобу й заздрість, до нестями люблять свободу і не терплять найменшого рабства. Вони також невтомні, відчайдушні й хоробрі, але водночас гіркі п'янички, ненадійні друзі й небезпечні вороги. Звичні для них заняття — полювання та рибальство. Вони байдужі до вивчення мистецтва війни, але широковідомі виготовленням селітри, яку постачають у різні країни Європи, та пороху. Селяни цієї землі закріпачені настільки, що змушені працювати три—чотири доби на тиждень у магнатів і платити різні податки, крім звичайних¹⁴. Хазяї мають велику владу і над майном кріпаків, і над їх життям. Не дивно, що внаслідок цього бідні люди часто бунтують і відчайдушно захищають своє право на свободу.

Їх релігія

Їхня релігія грецька, вони прийняли її 942 року при Володимирі — князі Русі¹⁵. Але більша частина шляхетства визнає римську або ж реформатську релігію. Грецька релігія поширена по всій Московії, Молдавії, Валахії і навіть у Туреччині та Персії. Козацьких священників називають попами, що на їх мові означає — «пастор». Пости в них часті й дуже суворі, оскільки тоді не їдять не тільки м'яса, а й масла, молока, сиру, крашанок і т. д., вживаючи лише трави, горох, горішня й тому подібне. Деякі з козаків настільки благочестиві, що відмовляються їсти у пост навіть хліб або ж пити воду в суботу та неділю. Жінки в цій країні так часто спокушають чоловіків, що це стало звичайним ділом і не сприймається як безчестя...

Велика кількість мух та сарани

У тій країні мухи настільки докучають людям, що вони змушені застосовувати різні засоби боротьби проти комах. Та ще більше в цій країні сарани, яка в сухий сезон злітається хмарами у п'ять — шість миль вздовж і чотири — впоперек, закриваючи небо так, що стає темно навіть опівдні. Там, де сарана сідає, вона знищує менш ніж за дві години весь урожай. Живе вона шість місяців. Там, куди сарана потрапляє восени, вона відкладає яйця — не менш трьохсот кожна, по весні з них вилуплюються комахи. Лише деякі яйця гинуть. Сильні дощі та північно-східний вітер розносять сарану навкруги. Ще до того, як молоді комахи стають спроможними літати, вони заповзають у хатини, і їх стає там так багато, що рідко можна побачити річ у хаті, на якій не було б дві—три комахи. Вночі вони лежать вздовж польових шляхів, укриваючи їх, як ковдрою, у фут товщиною, а коли екіпаж або віз розчавлять їх, навкруги розноситься нестерпний сморід¹⁶.

Їхня мова

Мова козаків — це діалект польської, яка є слов'янською мовою. Вона дуже м'яка і багата пестливими словами. Ось чому ця мова дуже приємна для співрозмовників — як для того, хто слухає, так і того, хто мовить.

Їхні звичаї та побут

Головний предмет, гідний визнання козаків, це зброя; нею вони користуються переважно як кіннотники, а іноді й як піхотинці. Все своє життя вони тяжко страждають від війн, і не дивно, що мало хто з них живе довго. Їдять вони, звичайно, щось на зразок чорних сухарів, до котрих додають часник або цибулину. Вони використовують свої рушниці та луки з великою майстерністю; пускають у хід і особливого роду шаблі. Вони мало знайомі з розкішшю і тішаються тільки оковитою, яку, однак, п'ють лише з домішкою меду.

У тій країні знають усі види ремесел. Що ж до їхніх жінок, то ті головним чином прядуть, тчуть полотняні та бавовняні тканини. Селяни розуміються й на хліборобстві. Всі мешканці тієї країни вправні у виготовленні пива, медів та оковитої. Серед них рідко можна знайти таких, кому вік або ж стать перешкодили б пиячити, і я гадаю, що ніхто з інших християн у цілому світі не зрівняється з ними безтурботністю, а тим часом природа щедро обдарувала їх. Вийшовши в поле проти ворога, козаки поводять себе винятково спокійно. Вони проявили хоробрість і відвагу, захищаючись у своїх таборах, котрі складаються із звичайних возів, що використовуються як бойові колісниці. На морі вони також непогані вояки. Однак верхи вони б'ються значно гірше,

так що двісті польських кіннотників можуть розсіяти дві тисячі їхніх вершників, але їх піхота стоятиме до останнього на полі бою. Коли козаки бачать на морі судно, яке можна захопити, вони ховаються подалі до ночі. І тільки тоді, в повній тиші, вони наближаються до судна, оточуючи його з усіх боків на човнах, і легко беруть на абордаж завдяки несподіваності свого нападу. Витягнувши весь вантаж, вони часто топлять судно, бо не в змозі відтягти його в потрібне місце [...].

Війна поляків з турками

У 1620 р. поляки вели війну проти турків, яку спровокував, як вважають, Бетлем Габор — володар Трансільванії¹⁷. Протягом війни турки пробували відмовити його від союзу з поляками. Наступного року турки зібрали всі свої сили і виступили проти Польщі, та біля Хотина були зустрінуті поляками під командуванням принца Владислава, котрий відкинув своїми 65 000 солдатів турецьку армію в 342 000 чоловік на чолі з султаном Османом¹⁸. Турки тричі намагалися захопити польський табір та щоразу зазнавали поразки з великими втратами. Без сумніву, вони не мали тоді достатньо їжі та боеприпасів. Крім того, їх армія була дуже ослаблена хворобами і мором серед коней. Турецький султан нарешті був змушений погодитися на почесний мир з поляками, бо під час кількох штурмів втратив 6 000 чоловік, а при поверненні до Константинополя — ще більше.

Війна з козаками

У 1637 р. почалася війна з козаками, що завдала величезної шкоди полякам. Привілеї, надані козакам королем Стефаном, сприяли збільшенню їх кількості, зростанню їх сили порівняно з попереднім часом. Селяни із сусідніх земель, яких жорстоко пригноблювали їх господарі, масами тікали в Україну, внаслідок чого чисельність козаків також зростала. Це стало небезпечним як для поляків, так і для турків. Усвідомлюючи зміцнення своєї сили, козаки почали здійснювати несподівані напади на Туреччину, що врешті призвело до кривавої війни між двома націями. Польські магнати, прагнучи придбати великі маєтки в Україні, були впевнені, що їх прибутки значно вирости б, якби привілеї козаків урізати до мінімуму і якби замість грабування турків — сусідів Польщі — козацтво було б посаджене на землю для проживання тільки здобутками своєї праці. Польські магнати змусили короля Владислава послати генерала Конецпольського для підкорення козаків¹⁹. Саме тому козаки відчайдушно боролися проти будівництва фортеці Кодак у тому місці, де річка Самара впадає в Борисфен²⁰. Однак, зазнавши поразки, вони були змушені видати полякам свого генерала Павлюка з кількома старшинами, які були страчені, незважаючи на прохання про помилування. Потім у сеймі Польщі було оголошено декрет про скасування привілеїв козаків, раніше гарантованих їм королем, у тому числі володіння фортецею Трахтемирів [...]

Для втілення цього декрету в життя польська армія вирушила на південно-східну Україну, але її мужньо зустріли козаки, що, без сумніву, змусило Корону Польську обіцяти їм збереження старих привілеїв. Однак польський король не виконував своїх обіцянок. Більше того, поляки домовилися лише з деякими козаками, інших вони всіляко пригночували (наприклад, відібрали у них кілька грецьких храмів). Після цього козаки, очолювані генералом Богданом Хмельницьким, відродили колишню силу. Останній хотів покарати Чаплинського, який викрав його дружину і сина, а потім убив їх, помститися за свої образи і підняти Україну проти тиранії польського уряду...

Король Владислав після невизначеного, але щасливого царювання помер від зляканої лихоманки в Мерічі у Литві 20 травня 1648 р.

В роки його правління московити були переможені, а турки схилені до миру. Він був змушений приховувати пристрасть до підкорення кожної людини, бо це було йому не під силу, і мусив виявляти турботу про людей та свій лібералізм. Останнє стало причиною оплакування поляками його смерті. Після смерті короля згода між поляками зміцніла, тим більше, що козаки завоювали нові землі. Після Владислава не залишилося спадкоємців, окрім брата.

Обрання Казимира королем

17 листопада [1648 р.] почалися вибори короля. Коли всі справи були розглянуті, Казимиру того ж дня було заявлено, що в разі підписання його повіреними запропонованих умов правління він буде проголошений королем. Таким чином, 20 листопада він був допущений на трон на тих же умовах, що й його батько Сигізмунд...²¹.

Його війни

Незабаром, після його приходу до влади, козацький генерал Хмельницький почав здійснювати свої плани помсти. Закликавши татар на допомогу як союзників, він увійшов у Польщу на чолі великої армії. Руйнуючи і спалюючи все на своєму шляху, Хмельницький завдав полякам поразки, розбив їх і захопив Київ. Після цього з армією майже в 300 000 душ (такої козацтво раніше ніколи не мало) він взяв в облогу столицю Русі — Львів²². Прагнучи помститися за розгром, поляки мобілізували кожного сьомого чоловіка й виступили проти козаків, не чекаючи дозволу короля, який не хотів навіть слухати про це. Але знову були розбиті вщент. В інших умовах королівська армія змогла б одержати перемогу над козаками, але тепер вона була не в змозі воювати проти них, хоча ті втомилися від війни і просили московитів допомогти їм у боротьбі. Частина козаків перейшла на бік Москви, інші — розраховували на Порту²³, але всі вони вороже ставилися до Корони Польської й готові були довести себе до повного знесилення, аби завдати найбільшої шкоди полякам. Єдиним відчутним ударом, якого зазнали козаки, було повернення поляками Києва, зруйнування міста і захоплення в полон глави грецької церкви. На той час поляки скористалися відсутністю Хмельницького, який був зайнятий підкоренням Молдавії²⁴. Після цього козаки відправили до короля посланців, щоб з'ясувати, чи це було зроблено за його згодою? Отримавши негативну відповідь і дізнавшись, що це зробили магнати, щоб помститися за заподіяну їм шкоду, козаки разом з татарами негайно рушили на Польщу. Проти них на чолі шляхти виступив сам король і завдав їм поразки. Але врешті-решт король був змушений укласти угоду з козаками, що викликало велике невдоволення серед шляхти, бо умови договору були невідгідні їм. За цими умовами московити отримали право на володіння Смоленськом і Києвом, які колись були під владою Москви. Московити тоді ж одержали Вільно в Литві та кілька інших міст Великого князівства Литовського [...]

Козацькі заколоти

У 1672 р. козаки, підтримані татарами, відновили свої старі звичаї — вдаватися до зброї. Генерал Собеський²⁵ на чолі коронного війська з часом переміг їх і змусив гетьмана Дорошенка поступитися в усьому. Цим і скористався турецький султан²⁶ як приводом для конфлікту з Польщею, обіцявши захистити козаків від польського гноблення.

Складання угоди на невідгідних умовах

Король ²⁷, без сумніву, не був обдарований войовничим духом, як його попередники. В роки його правління турки не тільки загарбали Поділля, а й захопили його головне місто Кам'янець, змусивши поляків підкоритися важким для них умовам мирної угоди, за якими Михайло сплачував туркам щорічну данину. Собеський, який був призначений Казимиром Великим ²⁸ коронним маршалом і генералом за особисту відданість короні, подарував новому королю екіпаж і шість коней, згідно з існуючими правилами. Король, підбурюваний матір'ю, подарунків не взяв. Це сталося тому, що Собеський був ворогом короля. Ображений генерал почав шукати нагоду помститися й своїми інтригами швидко настроїв проти короля шляхтичів, які зібралися на сейм. На догоду Собеському сейм був розпущений, не прийнявши ніякого рішення щодо угоди. Я цілком впевнений у тому, що генерал таємно вів переговори з турками й татарами. Про це свідчать загарбання Кам'янця ²⁹ та облога Львова. Містер Джеймс Уолкер, шотландець, який знаходився у Львові під час його облоги, а зараз перебуває в Лондоні, розповідав мені пізніше, що тоді, у 1672 р., під Львовом стояло понад 80 000 турків, 20 000 татар і 10 000 козаків, які оточили місто кільцем і постійно обстрілювали його з п'яти батарей. Губернатором, який керував обороною міста, був якийсь Лонський — полковник-драгун, у якого, як розповів мені містер Уолкер, було п'ятсот безкінних солдат, а також 1100 озброєних городян. З ними Лонський хоробро захищав місто. Використовуючи відомості, які йому передавав з турецького табору якийсь християнин, опираючись на хоробрість своїх солдат, губернатор три тижні захищав місто до приходу [...] послів, надісланих королем на переговори з генералом турків Каплан-пашею. Було вирішено, що за зняття облоги з міста король повинен сплачувати щорічно данину в розмірі 2 200 дукатів і відразу — 100 000 злотих, з яких 10 000 мали дати мешканці міста, а решту — Корона Польська ³⁰. Посли також передали вісім заложників, які утримувалися у в'язниці в Кам'янці і там померли, бо данина так і не була сплачена. Окрім того, за угодою, турки залишалися володарями Кам'янця й усього Поділля. Генерал Собеський та інші члени інтригуючої партії зрозуміли, що було загублено через них.

Поляки йдуть повертати собі Поділля

Після цього армії Польщі і Литви вирушили в напрямку Поділля, щоб повернути його. Армію королівства очолював генерал Собеський, а другу, з Великого князівства Литовського, — генерал Пац. Ці два генерали невдовзі здобули під Хотиним, у п'яти милях від Кам'янця, славу перемогу над турками, яких зрадили молдавани і валахи. Останні нічим не виявляли до цього, що можуть бути корисними для поляків, яким бракувало багато чого, але не хоробрості. Каплан-паша, командуючий турецькою армією, з'єднався до битви з молдавським військом, яке очолював господар. Паша, незадоволений поведінкою останнього і тим, що в нього було мало солдатів, до того ж погано озброєних, ударив його шаблею по голові. Вражений цим, господар вирішив помститися, що й зробив врешті-решт, покинувши разом з валахами турецьку армію. Він перейшов на бік поляків, що допомогло Собеському одержати повну перемогу.

Перемога

Розгром турків, без сумніву, поліпшив шанси на укладення угоди, корисної для поляків, які не без підстави розраховували на успіх, маючи невеликі втрати. Щасливий мир було укладено [...]

Лист V.

Вельмишановному Чарльзу, лорду Таунсенду про розміри Польщі і проте, що в ній виготовляється, з описом головних міст королівства...

Перше воеводство провінції (Червона Русь.— В. К.) складається з чотирьох районів: Львівського, Перемишльського, Галицького і Саноцького.

У першому з названих районів знаходяться такі варті уваги міста й містечка, як Львів, Городок, Яворів, Жовква, Золочів та Комарне.

Львів

З усіх цих міст головним є Львів, або, як його звать німці, Лемберг. Це — головне місто всього воеводства. Лежить воно на 46 градусів сх. д. і 49 градусів пн. ш. Львів височить серед пагорбів, на березі річки Полтва, у п'ятнадцяти польських милях на північ від Карпатських гір і на такій же відстані на схід від Перемишля. Він стоїть у тридцяти милях від Кам'янця, в сорока — від Кракова і близько п'ятдесяти — на південний схід від Варшави. Це місто дуже велике, добре укріплене, з двома замками, один з яких розташований у самому місті, а другий — за його стінами, на пагорбі, що височить над містом³¹. Обидва замки були закладені близько 1289 р.³².

Архієпископ Львова є водночас і мирським володарем свого дієцеза. Його престол був перенесений у Львів з Галича в 1361 р. за наказом короля Казимира³³. Тут же знаходяться резиденції вірменського архієпископа, а також русинського єпископа, залежного від константинопольського патріарха. Кожному єпископу належить кілька церков. Віруючі вірменської церкви мешкають тут з незапам'ятних часів і підлягають у всьому своєму прелату. Вони мають великі привілеї за добре налагоджену торгівлю з персами та іншими східними народами. Це місто відоме тим, що витримало кілька облог.

Про облоги Львова

Першого разу він був оточений величезною армією козаків і татар, другий раз — 120-тисячною армією московитів та козаків у 1648 р.³⁴, не маючи змоги зняти облогу протягом двох з половиною місяців. В останній раз турки майже оволоділи містом у 1672 р., покинувши його тільки за угодою. Це трапилося під час правління Михайла Вишневецького, який помер тут у 1673 р. Місто дає великі можливості для освіти людей, які отримують знання в академії, куди постійно приїздять професори з Кракова. Тут проходить відомий скрізь зимовий ярмарок, на який з'їжджається багато угорських і молдавських купців, а в мирні часи — й турків. Серед усіх річок тієї землі можна виділити Роксоланію³⁵, в якій водиться риба-вусач. Там же є багато різних ставків для розведення риби, відомих деякими видами жирної риби, яку солять у великій кількості і розвозять по всій Польщі. Церкви в місті дуже багаті й гарно оздоблені всіма видами коштовних декоративних прикрас.

Городок

Городок — місто, обнесене частоколом, що стоїть серед відкритого поля. Навколо нього вигинається петлею Буг. Знаходиться у чотирьох милях від Львова.

Яворів

Яворів відомий природними гарячими джерелами для купання. Вони знаходяться у сусідньому селі Solovia і придатні для зцілення найтяжчих хвороб. Це стверджує Лев Сікстус — лікар з великим досвідом — у своєму трактаті щодо цього питання.

Жовква

Жовква ³⁶ — місто, прикрасою й захистом якого є замок, відомий кількома красивими парками з чудовою церквою між ними, збудованою з найкращих гатунків мармуру. Там знаходився престол останнього короля Яна Собеського, де одержав королівську аудієнцію мілорд Рочестер ³⁷.

Герб Львова

Традиційний герб цієї землі — крокуючий лев у золотій короні з мантією з кам'яної куниці. Все це на блакитному полі.

Друга земля воеводства — Перемишльська, в якій знаходяться такі важливі міста та містечка: Перемишль, Самбір, Ярослав, Ланьцут, Ряшів, Фельштин, Судова Вишня, Жидачів, Мостиська, Дубич, Каньчуга і Переворськ.

Міста й містечка

З усіх цих міст головним є збудований на річці Сан Перемишль, який має міцні стіни і замок, що стоїть на скелі, на другому березі річки. Місто лежить на відстані шести миль від Ярослава і дванадцяти миль на захід від Львова. У ньому є два єпископи. Один з них — біскуп католицький, а другий — русинський прелат грецької церкви — Оріхівського собору, головне правило для священнослужителів якого — бути одруженим. У місті є колегіум для юнацтва, що належить єзуїтам. Городяни дуже залежать від торгівлі і тому проводять по кілька ярмарків на рік. Поблизу міста знаходиться великий королівський парк, обнесений міцним муром для охорони численних рідкісних звірів. Уся ця земля багата замками, побудованими для захисту від татарських нападів. Найважливіший замок — Кросно, який нещодавно побудували на річці Сан.

Самбір

Самбір — обнесене частоколом місто на річці Дністер. При ньому є замок, що стоїть на самому кордоні з Угорщиною.

Ярослав

Ярослав — це місто, відоме ярмарками, які традиційно проводяться в день Благовіщення ³⁸. Ці ярмарки славляться по всій Польщі, оскільки там продаються товари з Персії, Венеції, Московії та Амстердама. Кажуть, що там продається майже чотириста тисяч голів худоби, з котрих половину становлять коні. У цьому місті єзуїти також мають колегіум для навчання студентів та жіночий монастир, збудований недавно. Все в місті розташовано компактно, окрім замка, що стоїть на схід від нього на річці Сан.

Ланьцут

Ланьцут відомий великими церквами, закладеними Станіславом Любомирським — воеводою краківським, а також замком, добре укріпленим на випадок татарського нападу.

Ряшів

Ряшів — місто, в якому знаходиться кілька кляшторів *. У свято святого Альберта в ньому проходить ярмарок. Це місто славиться полотняною мануфактурою. Її створили тут німці, предки яких були взяті в

полон Казимиром Великим і поселені як у самому місті, так і за його межами. Герб цієї землі — розміщений на блакитному полі двоголовий орел, кожна з голів — у короні із золота.

Третє воєводство провінції Червона Русь — Галицьке. Воно обмежене із заходу гірськими масивами Трансільванії, а з півдня — березовими лісами Валахії. На сході дві ріки — Тірас³⁹ і Прут — ділять це воєводство на частини. Вони стрімко течуть з Карпатських гір до Евксинського моря. Південна частина цього воєводства зветься «Покуття». У воєводстві є такі міста й містечка: Галич, Снятин, Коломия, Мартинів, Долина, Стрий, Бережани, Бучач і Підгайці.

Галич

Головним з них є Галич, що був колись столицею руського королівства. Воно потім розпалося на кілька князівств, якими керували власні князі. Це велике місто, побудоване головним чином з колод. Район Галича відокремлений від Молдавії рікою Прут, а саме місто розташоване біля Дністра. Тут, на високому березі річки, стоїть дерев'яний замок. Мешканці Галича — це такі люди, яких звичайно звать селяками, бо вони більш схильні до хліборобства, ніж до торгівлі.

Снятин

Місто Снятин побудоване з дерева і обнесене частоколом. Воно стоїть на кордоні з Волощиною над річкою Прут. Снятин — столиця Покуття. В ньому є площа, на якій проходять ярмарки. На ній валахи побудували свої склади й загони, котрі до початку ярмарку заповнюються худобою, медом, воском, великою кількістю коней чудових порід.

Коломия

Коломия — також дерев'яне місто, побудоване на пагорбі над річкою Прут. Воно добре відоме завдяки своїм солеварням, що забезпечують сіллю майже всю Червону Русь і Литву, оскільки своєї солі там немає, зокрема в районі Перемишля. Майже по всьому району зустрічаються глибокі колодязі, вода яких використовується для промивки солі. Однак і в пустих землях України, у пониззі Борисфена, є озера, вода яких випаровується на сонці, залишаючи тверді шматки солі, котрі й використовуються місцевими жителями.

Мартинів

Мартинів — місто в Покутті із замком, побудованим серед пагорбів.

Стрий

Стрий побудовано також з дерева біля річки, назву якої він носить.

Потік

Потік знаходиться на березі Дністра, захищений замком і відомий чудовим монастирем. Останній збудовано Стефаном Потоцьким — воєводою брацлавським, який уже помер і там похований.

Бережани

Бережани — місто з досить численним населенням, побудоване з дерева. Біля нього, на високому пагорбі, зведено замок із фортечною стіною.

Бучач

Бучач збудований поблизу боліт, з яких бере свій початок річка Буш. Саме по цій річці здалека везуть різноманітні торгові вантажі до Львова.

Підгайці

Підгайці обнесені фортечною стіною з різними захисними спорудами. Це місто розташоване неподалік від відомого замка Завалов'є.

Четверте воеводство провінції Червона Русь — Саноцьке, що знаходиться поблизу гір Угорщини й Трансільванії. Тут багато невисоких пагорбів, які розкидані по всій території за винятком району, що прилягає до Кросно. В ньому є такі міста, як Санок, Кросно, Березова, Риманів, Динів та Олесько.

Міста й містечка

З усіх тих міст головним є Санок, збудований з дерева посеред пагорбів, коло річки Сан. Є тут і жалюгідний замок, збудований на одному з пагорбів.

Кросно

Кросно відоме своїм ринком, дуже важливим для горців, котрі збувають тут свої торгові вироби та вина. Ярмарки й аукціони, що тут відбуваються, славляться в сусідніх землях.

Єзуїти також мають тут колегіум для навчання юнацтва. Кросно більше від Санока як за кількістю населення, так і за кількістю іноземців, яких тут безліч.

Березова та інші міста

Інші міста й містечка — це Березова, Риманів, Динів та Олесько, котрі не мають ніякого значення як фортеці від татарських нападів.

Сенатори від Червоної Русі

Сенатори від провінції Червона Русь — арцибіскуп Львова, біскупи Перемишля та Києва, воевода Червоної Русі, каштеляни Перемишля, Галича й Санока.

Друге воеводство Русі — Подільське, відоме багатьма нападами варварських орд і битвами проти них у тамошніх лісах. «Якби тутешній люд міг насолоджуватися миром, як усі інші країни в Європі, — каже Старовольський, — вони не мали б підстав заздрити багатствам Італії та Угорщини». Провінція ця відома багатьма родовищами мармуру та гіпсу в різних місцевостях. Вона охоплює Кам'янецьку, Теробовлянську та Летичівську землі. З усіх численних міст і містечок найпомітніші Кам'янець, Теробовля, Летичів, Бар, Гусятин, Чортків, Янів, Жванець, Хмільник, Меджибіж, Віньківці, Єловець, Сатанів, Китай-город⁴⁰, Дунаївці.

Міста й містечка

Головне місто — Кам'янець — розташоване посеред скель та пагорбів, біля кордону з Волощиною. Воно добре захищене як природою, так і руками людини, і має міцний замок, збудований на скелі, що підносить

ся над містом. Його вулиці добре вимощені і відділені канавами від будівель. Як місто, так і замок майже оточені рікою Смотрич, яка трохи нижче по течії впадає в Дністер. Скелі, що зустрічаються всюди у цьому місті, такі високі, що ви можете бачити лише верхню частину побудованих на них домівок. Це місто розташоване в п'ятнадцяти польських милях на захід від Бара, тридцяти — від Львова, тридцяти шести — від Ясс, тридцяти — від Києва, вісімдесяти — від Варшави і близько ста п'ятдесяти — від Константинополя. Це велике місто, в якому знаходиться єпархія прелата, що підлягає арциєпископу Львова. Воно зазнало страшної пожежі у 1669 р., жорстоких нападів турків і татар, доки не було захоплене першими у 1672 р., під владою яких перебуває й досі. У 1687 р. Кам'янець був обложений генералом козаків Могилою. Поляки мали намір приєднатися до його війська, але обидві армії були змушені відступити від міста при наближенні оттоманської армії. У 1688 р. місто вдруге було обложено поляками, а в серпні наступного року вони почали штурм. Та й цю облогу зняли у вересні. Інших спроб не було, так що невірні досі володіють Кам'янцем, а також кількома іншими містами воеводства.

Теребовля

Теребовля стоїть біля підніжжя великої гори. Поряд з містом височить замок, збудований на пагорбі.

Летичів

Летичів — місто, добре захищене від нападаючих ворогів. Поряд з ним є замок. Мешканці цього міста — дуже войовничі люди.

Бар

Бар — місто, побудоване і обнесене палісадом на кошти Бони — дочки герцога міланського Іоанна Сфорци, королеви польської, дружини Сигізмунда. Там є замок на пагорбі, з усіх боків захищений драговиною та озерами.

Гусятин

Гусятин — місто, укріплене проти ворогів.

Чортків

Чортків — місто з таким же, як і в Гусятині, укріпленням та замком.

Янів та інші міста

Янів, Жванець та кілька інших міст дуже сильно укріплені.

Хмільник

Хмільник — дерев'яне місто, захищене лише частоколом. Має дерев'яний замок, збудований на річці Бог⁴¹.

Меджибіж

Меджибіж — місто з великим, побудованим з товстих колод замком, розташоване посеред боліт. До нього немає іншого шляху, окрім гребель та містків. Цю місцевість багато разів спустошували татари.

Сенатори від Поділля

Сенатори від цього воєводства такі: біскуп Кам'янця, воєвода та каштелян Кам'янця і Поділля.

Герб

Герб цього воєводства — сонце в zenіті на блакитному фоні.

Трете воєводство провінції Червона Русь — Брацлавське. Воно лежить за Поділлям, на кордоні з Татарією. Зараз воно вже не належить полякам. У ньому є такі міста і містечка: Брацлав, Вінниця, Житомир, Шаргород, Мурафа, Ярослав, Фельштин і Хмільник.

Міста Брацлавського воєводства

Брацлав — місто, побудоване на річці Бог. Воно має дерев'яний замок та інші укріплення. Це місто лежить у ста десяти милях від Бара і п'ятдесяти — від кордону Волощини на північ, у напрямку Києва. Брацлав був захоплений і вщент розорений турками в 1672 р.

Вінниця

Вінниця — дерев'яне місто, побудоване на річці Бог і захищене замком та кріпосною стіною. Відоме шляхетським сеймом і палацом юстиції. У ньому єзуїти мають колегіум для навчання юнацтва.

Обидва міста, про які йдеться, неодноразово підлягали нападам татар. Описів інших міст воєводства я не знайшов.

Сенатори воєводства

Сенатори від цього воєводства — каштелян і воєвода Брацлава.

Четверте воєводство провінції Червона Русь — Київське. Одна частина його розташована на татарському боці ріки Борисфен, друга — на її московському боці... Це воєводство має прекрасний шлях річкою до Евксінського моря та до кордонів Білої Русі й Литви. Його головні міста: Київ, Канів, Черкаси, Очаків, Степанів, Фастів, Богуслав, Переяслав і Біла Церква.

Київ

Головне з усіх цих міст — Київ. Як вважають його мешканці, це велике місто дуже старовинне. Воно має численне населення; добре захищене від ворогів міцною фортечною стіною, замком, ровом та іншими захисними спорудами. Розташоване на ріці Борисфен, або ж по-іншому — Дніпро. Старовинний Київ побудовано на пагорбах над рікою. В ньому досі можна побачити руїни багатьох арок, високих стін, церков і склепи різних королів з вирізаними на них грецькими письменами. З цих церков дві залишилися у дуже доброму стані. Це храми святої Софії та святого Михайла ⁴². Стіни першого з них вкриті чудовою мозаїкою, купол зложений з горщиків східного типу, добре скріплених між собою вапняним розчином ⁴³. Церква святого Михайла більше виділяється своїм визолоченим куполом. Поховання великих мужів старовинної Русі знаходяться в кількох печерах коло міста. Кажуть, що деякі з печер тягнуться аж до кордону Москви, на вісімнадцять миль. Мертві тіла набальзамовані й одягнуті. Особливо це помітно на тілах двох князів, похованих у старовинному одязі. Їх показують мандрівникам руські ченці. Печери, де зберігаються домовини, дуже сухі і, здається, такого ж походження, як і катакомби Рима. Київ був колись, судячи по

залишках фортечних стін, що тягнуться колом на вісімдесят миль, надзвичайно великим містом. Кажуть, що він був заснований у давнину руським князем на ім'я Кий року від різдва Христова 861, а потім став столицею Тавро — Скіфії, згодом — столицею Руської імперії, але врешті-решт перетворився на центр окремого князівства, керованого князями. У 1615 р. його захопили і зруйнували татари⁴⁴. Відтоді Київ втратив свою велич. Неодноразово протягом тридцяти останніх років місто переходило з рук у руки, а зараз належить царю Московії, якому воно було передано козаками. Престол київського єпископа підлягає львівській митрополії. Тут знаходиться резиденція руського митрополита⁴⁵, який є владикою всіх своїх віруючих у Польщі. Тут є також різні римські й руські церкви, багато монастирів.

Канів

Канів знаходиться в п'ятнадцяти милях від Києва. Городяни разом з населенням близько розташованої околиці — дуже войовничі люди.

Черкаси

Черкаси — місто з дерева на ріці Борисфен, у двадцяти польських милях від Києва. Його мешканці первісно були відомі як черкаси — войовничий народ, який оселився біля Борисфена, вельми славний в історії⁴⁶.

Очаків

Очаків — місто, побудоване біля гирла Борисфена, населене татарами, які перебувають під владою турків.

Степанів

Степанів — укріплене місто, оточене стіною та ровом.

Богуслав

Богуслав, Переяслав, Біла Церква — все це малозаселені міста. При кожному з них знаходиться замок для захисту міста.

Про сенаторів

Сенаторами від цього воеводства були завжди єпископ, воевода і каштелян Києва.

Герб

Герб воеводства — широка вертикальна срібна смуга на блакитному полі щита. Він був символом Литви в минулому. Зараз герб Великого князівства Литовського — крокуючий ведмідь.

П'яте воеводство провінції Червона Русь — Белзьке, що межує з районом Львова й Холмським воеводством. Воно розташоване в центрі Червоної Русі і поділене на чотири землі: Белзьку, Буську, Гродловську та Грабівську, в яких знаходяться міста Белз, Буськ, Гродлов, Грабова, Сокаль та інші.

Міста і містечка воеводства

З усіх міст воеводства головним є Белз — місто, побудоване з дерев'яних колод. Воно невелике, розташоване серед боліт між Львовом і Замостям, у п'яти милях від ріки Буг. У ньому є дерев'яний замок, побудований на пагорбі й оточений з усіх боків болотами.

Буськ

Буськ стоїть серед боліт у тому місці, де починається ріка Буг. Цією річкою товари доставляють до місцевості, від якої потім ще п'ять миль сушею — до Львова.

Гродлов

Гродлов — дерев'яне місто, знаходиться посеред великої рівнини. Воно має замок, добре укріплений завдяки як природному рельєфу, так і мистецтву будівельників, і тому до нього важко добратися.

Сокаль

Сокаль розташований коло Буга, захищений лише частоколом.

II ЧАСТИНА

Лист 1.

Його милості Томасу — лорду-архієпископу кентерберійському — про форму правління в Польщі і владу короля та про шляхтичів

Другий за значенням сенатор від церкви — біскуп Львова — головного міста Червоної Русі, названого так по імені князя Льва, який колись князував у цій провінції. Цей князь був підкорений каштеляном кравським у 1279 р. за часи правління Михайла VI⁴⁷.

Інші єпископи Львова

Це місто — резиденція трьох єпископів — римського, вірменського і руського схизматичного єпископа. Два архієпископи дотримуються одного віросповідання, тільки вірменський запроваджує деякі інші за змістом відправи, та жінки в цій церкві відділені від чоловіків.

Про грецьку віру

Руський (або ж грецький) схизматичний єпископ не має права одружуватися, бо повинен дотримувати правил для ченців-василіанів, які дають обітницю.

Але звичайні священники можуть бути одруженими. Якщо ж хто з них вважає, що одруження йому не на користь, його не примушують жити з дружиною. Коли ж дружина священника помирає, він не може вдруге одружитися, інакше йому доведеться зняти з себе сан.

Про їх догмати, обряди й церковні предмети

Літургія в їхніх церквах ведеться руською мовою, що, як і польська, є діалектом слов'янської мови. Їхні догмати говорять, що дух святий йде від батька до сина і що папа римський не є главою всієї церкви, а лише одним з двох патріархів (другий знаходиться у Константинополі й незалежний від римської церкви). Їхні обряди і культові предмети відрізняються від римських та вірменських. Вони моляться навстоячки, причастя отримують таким чином: священнику передають кілька невеликих шматків хліба, виготовленого на дріжджах, і він ламає їх на маленькі шматочки, які кладе в чашку з мідним вином, а потім невеликою срібною ложкою, зробленою спеціально для такого випадку, кладе хліб до рота людям, які стоять із складеними на грудях хрест-навхрест руками. Причастившись, громада йде за священником, який закликає їх творити лише добро сім наступних днів, а потім ще тиждень поститися. Русини таким же чином причащають своїх дітей, незважаючи на те,

що вони малі. Коли всі причастилися, священник із задоволенням з'їдає залишки хліба....

Чотирнадцятий духовний сенатор — біскуп Києва — головного міста Волині й усієї України.

Про грецького єпископа, який був колись московським первосвященником

У Києві є також грецько-схизматичний єпископ⁴⁸, який був колись первосвященником усієї Русі та Московії. Всі мешканці цього міста дотримуються грецької віри.

Русини дотримуються грецького віросповідання, поширеного серед населення усіх сіл і міст провінції. Вони зовсім не визнають римсько-католицьку віру і з презирством звать пастирів латинцями за те, що ті ведуть службу в церквах латинською мовою.

У тому королівстві два різновиди грецької церкви — схизматична та уніатська. Остання відрізняється від римсько-католицької тільки тим, що служба ведеться грецькою мовою.

Лист 5.

Вельмишановному Джону — лорду-маркізу нормандському — про владу шляхти й рабство народу в Польщі, з описом звичаїв людей, а також про особливості окремих частин цього королівства [...]

Я з'ясував з деякими польськими шляхтичами, чому вони так не людяно ставляться до своїх селян, зовсім не цінуючи їх? Шляхтичі відповіли, що колись селяни королівства повстали проти своїх земле-власників (як швейцарські селяни, які виступили проти дворян), змовившись перебити їх усіх⁴⁹, що вони вбили багатьох, і шляхтичі були змушені шукати порятунку, навіть шляхом втечі з королівства. Але врешті-решт шляхта збрала ополченців з усіх кінців королівства й одержала підтримку від сусідів. Вона так озлобила своїх селян, жорстоко розправляючись з ними, що ті підняли загальне повстання проти шляхтичів, підкорюючи собі Річ Посполиту. Селяни завдали шляхті стільки лиха, що відтоді їх було перетворено по суті на рабів. Разом з тим поляки говорять, що, маючи абсолютну владу над селянами, вони використовують її не більше ніж інші християни свої права над власними собаками та кінями. Дивне порівняння!

Поляки схожі у цій ситуації на того, хто, почастивавши бідняків, виходячи із своїх інтересів, а не з милосердя, розраховує, що нещасні слугитимуть йому за це до самої смерті. Це нічим не відрізняється від випадків, коли деякі королі дарують злочинцям життя лише для того, щоб заслати їх гребцями на свої галери.

Як живуть селяни, незважаючи на злигодні

Селяни повсюди в Польщі народжені кріпаками, не мають ніякого уявлення про свободу і тому ніби задоволені своїм становищем. У сусідній Курляндії селяни такі ж кріпаки, як і в Польщі, і в обох країнах вони поважають своїх хазяїв та ще й дбають про їх інтереси. Більш того, шляхтичі гвалтують селянських жінок і дочок, а їх чоловіки і батьки намагаються використати це для одержання свободи. І це така звичайна річ для тих бідних створінь, що вони не тільки не б'ють жінок у таких випадках, а й не вважають себе хоч на краплю згнаними.

Становище селян

Кмети, як називають їх поляки, або ж чорні люди, як звать їх в інших місцевостях Польщі, нині ведуть жалюгідне й мерзенне життя, не знаючи ні захисту законів, ні релігійного втішання. Уподобнюючись бидлу,

вони змушені працювати і по суботах. Здається, що навіть у Прусському королівстві їх становище краще, тому що там селяни мають право звертатися в суд нарівні із шляхтичами. Колись Казимир Великий видав на користь селян кілька законів, котрі нині рідко згадують або ж зовсім не використовують для захисту селян....

Про зростання багатства магнатів

Як я уже повідомляв Вашій світлості, шляхетське майно повсюди в Польщі — це насамперед кріпаки, які належать шляхтичам, без котрих ніякий магнат не може бути багатим. Тому там треба володіти великою кількістю цих бідних істот. Рідко хто з кріпаків приносить своєму панові менше ста франків прибутку кожного року. Не дивно, що я намагаюся дати тут опис звичаїв цих обездолених. Передусім необхідно відзначити, що кріпаки не можуть мати особистого майна і розраховувати на звільнення...

Як заведено в сільському господарстві

Магнати ніколи не здають своєї землі під ферми, але для того, щоб прикріпити придбаного селянина до землі, вони негайно наказують зібрати з інших своїх селян додатковий податок на побудову йому хати і придбання корови, гусей й такої кількості жита, скільки необхідно в селянському господарстві на рік. Отже, магнати володіють селом, не виділяючи ніяких коштів для прикріплення своїх нових кріпаків до землі.

Про присвоєння результатів праці кріпаків магнатами

Ці бідні раби, або ж піддані, як їх називає шляхта, найчастіше працюють на своїх хазяїв три дні на тиждень, а чотири останні — для себе.

Збори кріпаків на збирання врожаю на панському полі

Під час збирання врожаю всі мешканці села виходять жати панський хліб. За їх роботою стежать дуже суворі наглядачі, котрі силою примушують їх працювати. Карають звичайно ударами палицею, або ж ставлячи винуватця біля ганебного стовпа. Я вважав би цих бідних людей найжалюгіднішими створіннями в світі, бо вони не знали ніколи іншого життя. Бачачи батьків-кріпаків, наче задоволених своїм станом, і вони змирилися з такою долею.

Незважаючи ні на що, вони інколи бувають щасливими людьми, зрідка куштуючи смачну їжу й питво, яку готують їхні жінки, головним заняттям котрих є домашнє господарство.

Про житло та стіл селян

У них розповсюджені такі види страв. Одна — варений горох із шматочками свинини. Друга — варене пшоно, ячмінь чи просо, яке вони називають словом «каша». Третю страву вони роблять з різних сортів коренів, які ростуть у них у великій кількості, дуже добрих за смаком. Все майно, яке тримають селяни в хатах, складається з кількох глиняних чи дерев'яних тарілок, важкого саморобного ліжка з дуже грубою ковдрою. Їхні діти сплять на лаві біля печі, поки не оженяться. Селянські печі не мають димоходів, і для того, щоб дим залишав житло, в покрівлі роблять невеликий отвір. У Польщі неможливо прожити без таких печей, і тому не тільки селяни, а й дрібна шляхта встановлює їх у житлах, хіба що з інших матеріалів та іншої форми.

Як вчать ходити селянських немовлят

Селянські діти, особливо на Русі, ходять голими майже до чотирьох—п'яти років. Вони не можуть навчитися ходити, поки не зміцніють достатньо. А до тої пори селянки ставлять своїх діточок на порозі біля дверей, звідки малята вперше починають пізнавати навколишній світ. Після того як діти наповзаються вдосталь, зовсім вкрившись грязюкою, матері беруть їх на руки й відмивають холодною водою. Ось чому селянські діти стають надзвичайно загартованими людьми. «Я бачив деяких дітей,— говорить Отвіль⁵⁰ — які могли ковзатися по льодовій гірці майже без одягу».

Одяг чоловіків і жінок

Взимку селяни одягаються в овечі кожухи, а влітку — у безформний верхній одяг, який кольором нагадує той, в якому у нас ходять сажотруси. На голові вони носять нічим непримітні капелюхи. У деяких з них є чоботи, але більшість носить плетене з лика взуття з товстою підшвою, що охороняє ноги від пошкодження камінням. Подібне взуття, як я міг побачити, носять селяни не тільки Русі, а й Литви⁵¹. Одяг селянок Литви такий, як і в інших країнах, тільки їх плахти коротші, ніж звичайно. Селяни на Русі поверх плахти одягають фартух, розмір якого менший ніж в інших місцевостях.

Праця селян у неділю

Якщо в Польщі ці бідні істоти працюють на панів три або чотири дні на тиждень, то в Литві та на Русі вони звичайно працюють на панщині по п'ять—шість днів, і тільки понеділок залишається вільним для особистих потреб. Вони хотіли б краще використати для роботи тільки цей день, ніж працювати, хоча й для себе, у неділю. Однак, як відомо, бідняки не мають там днів відпочинку. Звичай працювати в неділю особливо поширений на Русі. Коли якийсь мандрівник запитав кріпосного селянина: «Чому ти працюєш у неділю?», то у відповідь почув: «Хіба я не повинен щось їсти в неділю?».

Сплата тяжкого податку

Ці бідні люди з своїх мізерних достатків не тільки змушені сплачувати часто самовільно призначувані їхніми панами податки, але й, крім того, три—чотири рази на рік — великі державні побори. Якщо раба буде приречено паном до смерті за якийсь злочин, він сам стане своїм катом, бо в разі відмовлення йому загрожує більш страшна кара, ніж смерть через повішення.

Домівки селян

Селянські хати мають круглу форму, і тому самі селяни називають їх ветами. Вони вузькі і відкриті зверху, щоб виходили дим і сморід. Здебільшого хати вкриті тесом або корою. Селянські сім'ї живуть у своїх хатах разом з худобою, внаслідок чого шкода завдається як людині, так і худобі.

Лист 6.

Його милості Джеймсу — герцогу Орлеанському, генерал-лейтенанту служби його величності — про армію, замки, фортеці та інші сторони воєнного мистецтва в Польщі.

Про піхоту

Що ж до піхоти, то в ній служать не тільки поляки і литовці, а й іноземці, наймані на службу головним чином з Німеччини та Угорщини. Запорізькі козаки служили в польській армії волонтерами за символічну платню. Інколи їх, озброєних списами з гачками, шаблями й довгоствольними рушницями, набирали на службу до 30 000 чоловік. І хоч кожний козак мав коня, він воював не тільки в складі кінноти, а й у піхоті. У них був свій військовий статут; їхні командири вибиралися із самого козацького середовища. Тому їх могли знімати без особливих труднощів у разі невдалих бойових дій, навіть якщо мова йшла про генерала.

Я вже описував деякі звичаї козаків у першому томі своєї «Історії», але не буде зайвим розповісти про них більше, особливо про все, що стосується їх військових справ. Однак я робитиму це в стислій формі.

Додаткові відомості про козаків

Вони називаються запорізькими від руського слова «пороги», оскільки жили за межами Польського королівства, біля тих порогів. Сьогодні вони підкоряються власному генералу, який, замість того щоб неподільно правити ними, покладається на керівний склад запорожців. Оскільки генерал не обирається голосуванням, а проголошується криками, він змушений взяти шапку і поклонитися навкруги. Він дуже швидко може бути скинутим непостійними у своїх симпатіях козаками. Однак, коли влада в його руках, то він має право розпоряджатися життям і смертю козаків на війні. Рангом нижче йдуть чотири військових канцлери, які називаються осавулами, і генерал-лейтенант, слідом — кілька командирів ще нижчого рангу.

Як ведуться військові ради

На козацьких військових радах генерал, зібравши весь народ, стоїть під наметом з непокритою головою разом з канцлерами та генерал-лейтенантом. Промовивши коротке привітання натовпу, який сидить навколо на землі, генерал пропонує їм обговорити яке-небудь питання. Потім він може ще запитати, чи є заперечення проти його пропозицій, або ж поцікавиться оцінкою своїх дій у людей, знаючи, що ті завжди ставляться до нього з покорюю і шаную. Поки генерал говорить, козаки слухають його у повному мовчанні. Але як тільки замовкає генерал, вони проявляють своє схвалення гвалтом і викриками.

Про те, як укріплені їх табори, й про їх човни

На землі вони споруджують (подібно до давніх галлів) табір з возів, а на морі захищають свої невеликі човни від гніву бурхливих хвиль плетеними з очерету матами, нарощуючи їх по всій довжині борту й роблячи з них навіс. Вони пофарбовані вохрою і нічим не гірші дерева наших кораблів. Про козаків султан Мурад Великий⁵² казав, що «на відміну від інших монархів Європи він міг би спати на обидва вуха (турецький вислів), але ці гедзі рідко дають йому можливість заснути хоча б на одне».

Про їх силу

Ми можемо судити про силу козаків на підставі такого факту: під час бунту проти Польщі вони виставили в поле понад 200 000 чоловік⁵³, а потім отримали ще й підтримку від русинів, які теж збунтувалися. Нині у них більш-менш добрі стосунки з поляками, але їм нелегко під владою турків та москалів. І вони стали в пригоді останньому польському королю Яну Собеському у війні проти турків.

ПРИМІТКИ

- ¹ Польська миля — 5—7 кілометрів.
- ² Борисфен — антична назва Дніпра, що вживалася в Європі ще у XVIII ст.
- ³ Слово «козак» має тюркське походження, його загальне значення — озброєна, вільна людина.
- ⁴ R. Heidenstein. *Regum. Polon. lib. 9.* — P. 326 (Примітка О'Коннора).
- ⁵ Евксійське море — старовинна, з часів давніх греків, назва Чорного моря (означає — Гостинне море). Ця назва вживалася в західноєвропейській літературі навіть на початку XIX ст.
- ⁶ P. Chevalier. *Hist. des Cosaques.* — P. 3 (Примітка О'Коннора).
- ⁷ Мається на увазі козацька старшина.
- ⁸ *Guerre civil de Polon. lib. 1.* — P. 7 (Примітка О'Коннора).
- ⁹ Найбільш поширена в західноєвропейській історіографії версія про походження запорізьких козаків, яка не відповідає дійсності.
- ¹⁰ Публій Овідій Назон (20.III.43 до н. е. — близько 18 р. н. е. — римський поет, який прославився любовними поезіями (збірки «Любовні елегії», «Героїні» та ін.). Найвизначніший твір — «Метаморфози». У 8 році н. е. за наказом імператора Августа був засланий на чорноморське узбережжя. Тут він написав автобіографічні «Скорботні елегії» й «Понтійські послання».
- ¹¹ P. Chevalier. *Hist. des Cosaques.* — P. 26 etc. (Примітка О'Коннора).
- ¹² *Veurlan. Descript. d'Ukraine.* — P. 3 (Примітка О'Коннора).
- ¹³ P. Chevalier. *Hist. des Cosaques.* — P. 32.
- ¹⁴ Ці дані були запозичені у Боплана, котрий відобразив посилення феодального гніту в Україні напередодні Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького.
- ¹⁵ Загальновизнана дата хрещення Русі — 988 рік.
- ¹⁶ Ці дані запозичені у Боплана, але слід відзначити, що західноєвропейські мандрівники, які перебували в Україні у XVIII — першій половині XIX ст., теж неодноразово відзначали напади сарани на селянські поля.
- ¹⁷ Бетлем Габор — володар Трансильванії. Робив спроби використовувати польсько-турецькі суперечності в інтересах Трансильванії.
- ¹⁸ Осман — турецький султан, який правив Туреччиною в 1618—1621 рр.
- ¹⁹ Мається на увазі участь великого гетьмана коронного Конечьпольського у придушенні селянсько-козацьких повстань в Україні у 20—30 роках XVIII ст.
- ²⁰ Фортиця Кодак збудована в 1635 р. на правому березі Дніпра, поблизу Кодацького порогу, за рішенням сейму Речі Посполитої з метою перешкодити зв'язкам Запорізької Січі з Україною.
- ²¹ Сизігмунд III — король Речі Посполитої (1587—1632 рр.).
- ²² У дійсності Львів не був столицею Червоної Русі, але, описуючи таким чином це місто, автор намагався підкреслити значення його для України і Польщі.
- ²³ Так в офіційних дипломатичних документах називали уряд Османської імперії, а іноді й саму імперію.
- ²⁴ Богдан Хмельницький запропонував хану спільний похід у Молдавію. Влітку 1650 р. в таборі під Уманню зібралося селянсько-козацьке військо у кількості 70 000 чол., яке виступило разом з татарами проти Молдавського князівства. Молдавський господар не був готовим до війни, і тому його військо не чинило опору. У вересні 1650 р. було підписано угоду, за якою Молдавія вступала в союз з Україною. Господар зобов'язався виплатити козакам і татарам контрибуцію у розмірі 600 000 талерів.
- ²⁵ Гетьман великий коронний Ян Собеський — майбутній король Ян III (1674—1696).
- ²⁶ Мається на увазі турецький султан Мухамед IV (1648—1687).
- ²⁷ Король Речі Посполитої Михайло Корибут Вишневецький правив у 1668—1673 рр.
- ²⁸ Помилка. Мається на увазі Ян II Казимир, король Польщі у 1648—1668 рр.
- ²⁹ Мова йде про загарбання Кам'янця у 1672 р.
- ³⁰ За умовою угоди 1672 р. Львів відкупився значною сумою, головним чином з державної скарбниці.
- ³¹ Мається на увазі Високий Замок.
- ³² Львів було засновано у 1270 р.
- ³³ Король Казимир Великий.

³⁴ Перший раз Львів було обложено повстанською армією у 1648 р., вдруге — у 1655 р., коли московське військо на чолі з В. Б. Бутурліним разом з козаками Б. Хмельницького вели там бойові дії.

³⁵ Найбільш вірогідно, що тут йдеться про річку Сан.

³⁶ Це місто нині має назву Нестерів.

³⁷ Лорд Рочестер — посол Англії при дворі Яна III Собеського.

³⁸ День Благовіщення відмічається 25 березня за старим стилем.

* Католицький монастир.

³⁹ Тірос — антична назва річки Дністер, що вживалася у Західній Європі навіть на початку XIX ст.

⁴⁰ Усім відома назва «Китай-город» у Москві, але мало хто знає, що вона була дана йому литовською княгинєю Оленою Глинською за назвою її рідного містечка на Поділлі, з якого її було видано заміж за батька Івана IV (Грозного).

⁴¹ Бог — старовинна назва річки Південний Буг.

⁴² Мова йде про Михайлівський Золотоверхий монастир у Києві.

⁴³ Маються на увазі голосники, які посилювали звук у церкві.

⁴⁴ Насправді йдеться про загарбання татарами Києва у 1508 р.

⁴⁵ Мова йде про главу православної церкви в Україні.

⁴⁶ Помилково вважалося, що запорізькі козаки походять від черкесів.

⁴⁷ Помилка. Львів було захоплено у 40-ві роки XIV ст. за Казимира III.

⁴⁸ Мається на увазі київський митрополит.

⁴⁹ Згадуючи про повстання швейцарських селян, О'Коннор, вірогідно, мав на увазі велику селянську війну в Німеччині.

⁵⁰ Йдеться про французького офіцера Т. де Гаспара — автора цікавої книги «Історія Польщі».

⁵¹ Тут мається на увазі територія Білорусії, землі якої входили до складу Великого князівства Литовського.

⁵² Турецький султан Мурад царював у 1623—1640 рр.

⁵³ Такою була загальна кількість війська Б. Хмельницького на початку Визвольної війни 1648—1654 рр.